

Vänstern och antisemitismen i historiskt perspektiv

AV HÅKAN BLOMQVIST

Denna artikel diskuterar antisemitiska drag inom arbetarrörelsen före andra världskriget.

Kan vänster vara antisemitisk? ”Nej, då är det inte vänster”, lyder en möjlig hållning med moralisk-ideologisk integritet. Till principen för vänster läggs då avståndstagande från och motstånd mot varje negativ framställning och behandling av judar som kollektiv. Judars rättigheter är lika viktiga som andras, ingen fördomsfull skillnad görs i värderingen av judars agerande, judar bedöms efter samma måttstock som övriga.

Ett sådant budskap finns också företrätt bland vänsterkrafter i bred mening från franska revolutionen till våra dagar. För 18- och 1900-talshistoriska sammanhang kan en provisorisk tumregel vara att antisemitismen som organiserad och aktivistisk kraft bör sökas vad som klassiskt benämns högerut på den politiska skalan, bland anhängare av *l'ancien régime*s äldre ståndsrätt, den kristna kyrkans förkämpar, ivriga nationalister och raspredikanter. Det var i stor utsträckning tillsammans med vänsterkrafter; från liberaler till socialdemokrater och kommunister, som judisk emancipation försvarades gentemot det sena 1800-talets antisemitiska rörelser, motrevolutionerna efter första världskriget och de fascistiska massrörelserna under mellankrigstiden och Andra världskriget. Den judiska socialismen och liberalismen var själva viktiga faktorer inom denna breda vänster.

Det är när det är sagt som den ”reellt existerande” vänsterns praktik kan synas. Ty ”per definition” är en sak, den reella händelsehistorien mer motsägelsefylld. Vänsterkrafter positioner och ideologier var inte givna på förhand utan formades genom konfliktyllda kraftmätningar bland anhängare och motståndare. Mitt eget forskningsarbete har kretsat kring den socialistiska arbetarrörelsens erfarenheter före den nazistiska perioden – och har gett många exempel på såväl antisemitiskt präglade inslag bland vänsterkrafter, som motstånd mot nedvärdering och diskriminering av judar.

Arthur Engberg

För min del väcktes intresset av ett litet flygblad från det antisemitiska *Svenskhetens Bevarande i Sverige* 1940. Texten innehöll de vanliga utgjutelserna från den svenska nazistmiljön: ”Det ligger i judendomens hela kynne att vara ’cell’-byggare, att fräta sönder, inifrån uppluckra och förbränna. Ty judendomen har i sällspord grad varit parasitär. Den är lik dessa underliga växter, som icke ha sina rötter i jorden utan i andra växter, vilkas must och saft utgöra deras näring. Judendomen har varit och är den indoariska folkstammens mistel. Den kräver en ädel ras som näringskälla, och det vore orättvist att förneka, att den har klar blick för det bästa och livsdugligaste. Så har den judiska rasen blivit historiens förnämsta exploatör.” Det var formuleringarnas upphovsman som förvånade. Orden var citerade från Arthur Engberg, en av mellankrigstidens ledande socialdemokrater. Som chefredaktör för rörelsens flaggskepp *Arbetet* i Malmö hade Engberg varnat på ledarplats för sovjetbolsjevismen: ”Överallt i ’kommisariernas’ värld möter man juden. Det finns fog för påståendet att proletariats diktatur i Ryssland i själva verket betyder judens diktatur över ryssen.” Bolsjevikrevolutionen var, upplyste Engberg, ett led i judendomens strävan att erövra världen. Och den nybildade Kommunistiska Internationalens undermineringsarbete handlade, fortsatte han, just om judendomens ”kynne” att inifrån uppluckra, förbränna och fräta sönder de övriga raserna och den ”nationella folkstocken.”

1940, när det antisemitiska flygbladet publicerades, tillhörde Engberg de mest nazifientliga socialdemokraterna och vände sig upprört mot judeförföljelserna. Tjugo år tidigare hade dock

ett flertal av hans artiklar i *Arbetet* hört till en antisemitisk genre där bolsjevism och storfinans, liberalism och jazzmusik, profitjakt och osvenskhet kunde benämnas som ”judiskt”. De ingick i en längre tradition.

Antikapitalistisk antisemitism

”När allt kommer omkring”, skrev historikern Peter Pulzer en gång utmanande, ”var antikapitalism en av de äldsta och mest naturliga formerna för antisemitism.” Judarnas påtvingade roll i det medeltida Europas smala penningekonomi hade genom århundraden grundmurat föreställningen om sambandet juden–penningen, ideologiskt befast genom myten om månglarna i templet, Judas’ trettio silverpenningar och avfallet från Gud. Även om kapitalismens genombrott i Europa från slutet av 1700-talet innebar att judar relativt sett fick mindre betydelse inom handels- och penningsektorn – och breda judiska skikt proletariserades – spelade judiska köpmanna- och finansfamiljer på flera håll en viktig roll i nya borgerliga industri- och finanskretsar. Stereotypen om ”penningjuden” vidmakthölls inom såväl religion och folklöre som mentalitet och begreppsvärld. ”Jude”, var inte bara ”mosaisk trosbekännare” eller ”person av den hebreiska rasen” i ordböcker under 1800-talet och 1900-talets första årtionden. Det var även ”procentare”, ”ockrare” och någon som ”lurar och bedrar”.

Motståndet, från kyrkan och samhällsgrupper knutna till den gamla ordningen mot otrygga förhållanden i industrialismens och penningekonomins spår liksom mot sekularisering och liberalisering, uttrycktes inte sällan i antijudiska termer. 1820-talets s.k. ”Hep! Hep! – upplopp” i Tyskland vände sig mot judiska kreaturshandlare och finansmän och spred sig över landsbygd och storstäder. Radikalismen under de franska revolutionerna 1830 och 1848 kunde rikta sig mot ”judarna” i egenskap av den nya storbourgeoisien. Under hantverkarupploppen i Stockholm 1838 och 1848 attackerades judiska butiker och bostäder och bland den rebelliska s.k. ”rabulistpressen” angrep den kristet socialistiska *Folkets Röst* och mer liberala *Fäderneslandet* judiska företagare som ”juden Leja” och ”juden Berns” eller judiska privatpersoner utpekade för incest, omoral och lurendrejeri. I föreställningen om den kristusförnekande ”penningjuden” sammanlöp utsatta hantverkares och bönders motstånd mot penningekonomin med deras kristna tros uppfattningar om gott och ont.

Antikapitalism och antijudiskhet återfanns bland flera av de tidiga så kallade ”utopiska socialisternas” budskap, som hos den franska socialismens föregångare Charles Fourier, Pierre-Joseph Proudhon och Alphonse Toussenel.

Den marxistiska arbetarrörelsen

Skråsamhällets nedgång och den industriella epoken medförde emellertid att de äldre protesterörelserna och religiöst präglade hantverkarsocialismerna utmanades av en ny typ. Det var den marxistiskt präglade riktningen som från 1860-talet bejakade industrialiseringen och tänkte sig det klasslösa socialistiska samhället som resultatet av utvecklingen med stort U. Socialismen uppfattades som sekulär, framstegsinriktad och vetenskaplig. ”Utsugningen” av arbetet handlade om mervärdet i produktionen, inte om giriga mellanhänder. Striden stod mellan klasser – proletariat och bourgeoisie – inte mellan enskilda personer av skilda tro eller moral. Den kapitalism som bekämpades var därmed inte i första hand ”judisk” utan borgerlig. Tillsammans med anslutningen till upplysningens och den franska revolutionens medborgar- och likhetsideal undergrävde därmed den nya inriktningen äldre tänkesätt. 1870- och 80-talets olagligförklarade tyska socialdemokrati växte fram i kamp mot folkliga antisemitiska rörelser. 1890-talets franska socialism klövs av Dreyfus-affären där Jaurès’ marxistiska riktning gjorde gemensam sak med dreyfusarderna mot den antisemitiska opinion som innefattade även gamla fourierister, pariskommunarder och s.k. ”blanquister” (efter den franske revolutionären

Auguste Blanqui). Bland judiska textilarbetare i New York och proletariserade massor i Polen och Ryssland växte samtidigt judiska arbetarrörelser vilka tillsammans med ryska marxistiska riktningar vände sig mot den antijudiskhet som ofta uttrycktes av den radikala populismen och bonderörelserna.

Uppbrottet från den äldre antikapitalismen var emellertid ingen rätlinjig historia. Mängder av ideologiska riktningar, strategier, politiska ledare och organisationsprojekt stred om perspektiven i en process som inbegrep våldiga folkrörelser under halvseket före första världskriget. Här återfanns även antisemitiska uttryck av mer eller mindre profilerat snitt.

Marx

Marx hade själv judisk bakgrund men tog som ung avstånd från all religion och hade ingen sympati för judisk kultur eller gemenskap. Tvärtom tillhörde han den radikala och kosmopolitiska generation som i den franska revolutionens spår uppfattade mänsklighetens frigörelse som befrielse från såväl religion som nationalitet. I den, mer i vår egen tid, omdiskuterade artikeln *Zür Judenfrage* från 1843, hävdade den unge Marx att judarna överlevt som en särskild kategori genom historien, inte för att de utvalts av Gud utan på grund av sin ekonomiska roll. Judendomen var, hävdade han, det ideologiska uttrycket för den rollen och skulle upphöra när människan frigjorde sig från religionens sociala orsaker. Likaså skulle ”juden”, i egenskap av penningutlånare och ockrare, försvinna när penningen inte längre hade någon viktig plats i människans samhälle. I Marx’ ordval var judarnas frigörelse i sista hand ”mänsklighetens emancipation från judendomen” – det vill säga från penningen och schackrandet. Marx’ formuleringar, som idag med marxisten Nathan Weinstocks ord skulle ha varit ”straffbara”, hindrade honom inte från att förespråka lika rättigheter för judar. Ut ur ghetton, religionen och avgränsade nationaliteter, lika rättigheter och mänsklighetens universella förening! Så löd Marx’ och andra radikala judiska intellektuellas budskap, tjugofem år efter att den stora revolutionens efterklang bedarrat. För upplysningens och revolutionens vänstersinnade radikaler stod uppgiften inte att försvara det judiska utan att bryta den påtvingade isoleringen och särbehandlingen. Häri kunde både frigörande perspektiv och nedvärderande motvilja rymmas.

Marx’ ungdomsartikel har bland forskare setts som en slags ideologisk vändskiva. För några har den betraktas som introduktionen av en modern antisemitism där fientligheten mot judar omvandlats från det religiösa området till en fråga om samhällssystem. Marxistiskt inspirerade tolkningar däremot har hellre ansett att Marx inom ramen för dåtidens språkbruk flyttade den övergripande frågan om människans frigörelse från religionens till den sociala frågans domän. Oavsett Marx’ egna syften kom hans senare liv som ”marxist” inte att upptas av någon judisk fråga annat än i form av privata oförsämdheter mot en och annan motståndare, själv duschad av antijudiska förolämpningar från Bakunin och andra.

Marx’ artikel kunde efter hans död dyka upp en eller annan gång som tillhygge, både bland antijudiska socialdemokrater och bland dem som vände sig mot en antisemitisk socialism. Det blev istället Engels’ och Marx’ efterföljare som fick ta sig an ”dårnarnas” eller ”dumskallarnas socialism”, som den moderna folkliga antisemitismen kallades.

Juden som osvensk ockrare

För svenska förhållanden kan en viktig skillnad iakttas mellan den unga svenska socialdemokratens politiska agitation på 1880- och 90-talet och ”rabulisternas” ett halvsekel tidigare. Där *Folkrösten* 1850 attackerade namngivna judiska ”penningmän”, handlade August Palms och *Social-Demokratens* agitation om ”kapital” och ”samhällssystem”. I religiöst hänseende var det den kristna kyrkan och prästerna som envetet attackerades, inte

judendomen. Hos just Palm liknades istället gärna den socialdemokratiska arbetarrörelsen vid "Israels folk" på väg mot det socialistiska Kanaan.

Här och var i äldre socialdemokratisk agitation återkommer emellertid uttryck som anknyter till den judiske ockraren och procentaren. "I detta samhälle kan den rike judens begär efter sina fyratio [sic] procent sätta produktionen igång, men millionernas rop på bröd kan det icke", agiterade Atterdag Wermelin i sin berömda *Kan sparsamheten rädda proletariatet*. Textilarbetarnas socialistiska arbetarklubb i Norrköping kunde håna sin arbetsgivare med tillmälet "juden Philipson". Men det tycks i första hand vara kring den skärpta striden om nationen och fosterländskheten kring förra sekelskiftet som negativa uttryck kring judar och judiskt uppträder. Kapitalisten som onationell ockrare och "jude" förekommer långt ifrån rikligt i agitationen. Men när upprorsskalden Leon Larsson ramade in den socialdemokratiska ungdomskongressen 1907 med dikten "Vårt land" löd några av raderna:

Vårt land, o vårt väldiga fädernesland

Det äges av ockrande judar

Och landet är fjättrat i kedjor och band Och lämnat åt penningens gudar.

Med nationalismens storhetstid från 1890-talet kunde få politiska rörelser undvika frågan om vem som bäst representerade Sverige, ja, vem kunde tala i namn av det svenska? Här hamnade judar och judiskhet återkommande i skottgluggen, från både höger och vänster. August Strindberg hade på 1880-talet inte bara raljerat över "penningjuden" utan också med den inställsamme "hovjuden" som sökte hålla sig väl med fursten. Svenska judar inom den konservativa högern eller kulturlivet kunde angripas på just det sättet från vänster. Den socialdemokratiske botanikern och litteraturkritikern Bengt Lidforss på tidningen *Arbetet* kritiserade under Strindbergsfejden 1910 Oskar Levertin för dennes "hebreiska oförmåga" att förstå det äktsvenska djupet hos folkets främste diktare. För Lidforss, som tillägnat sig tidens vetenskapliga rastänkande, var det omöjligt för en jude att förstå sig på ariskt lynne och själsdjup. Att den svenska socialismen måste bygga på "germansk grund" såg han som givet, liksom att judarna representerade något artfrämmande i förhållande till detta germanska. När socialdemokratiska ungdomsförbundet 1907 under slagordet "Ljus över landet" drog igång sin berömda masskampanj "mot smutslitteraturen" – de billiga deckarhäftena och "pignovellerna" – fördömdes också den officiella "fraspatriotismens" skolundervisning för att "kännedomen om *hebreisk* litteratur får gå före kännedomen om den *svenska* litteraturen."

Bengt Lidforss' artiklar i *Arbetet* före världskriget återkom då och då till den moderna rasinriktade antisemitismens teorier om den "judiska andans" oroliga rotlöshet och ytliga kosmopolitiska och parasitära karaktär. Det var i denna tradition Arthur Engberg formulerade sig de första efterkrigsåren. Han tillhörde den socialdemokratiska inriktning som till skillnad från pionjärtidens låga intresse för det nationella satte stort värde på nationell tillhörighet och rasegenskaper. I denna mer nationella socialdemokrati kunde antisemitiska stereotyper och negativa bestämningar av judisk särart ha en plats. Lars M Andersson har i sitt stora arbete om bilden av juden i svensk skämtpress givit prov på vilket genomslag sådana karikeringar kunde ha. Inom ramen för samma nationella tänkande kunde emellertid också judisk egenart respekteras liksom krav på judiska nationella rättigheter. Den europeiska socialdemokratins stöd för judiska medborgerliga och nationella rättigheter, inklusive ett nationalhem i Palestina, efter första världskriget var uttryck för det.

På liknande sätt kunde även den radikala likhetsidé som tidigare lågprioriterat det nationella vändas åt olika håll. När den internationella socialdemokratiska kongressen i Bryssel 1891 manades av amerikanska judiska socialister att fördöma antisemitismen i Europa beslutade ombuden prompt att gå vidare på dagordningen. Proletariatet hade gemensamma intressen och skulle inte splittra sig i ras och nation, argumenterade man. Samtidigt kunde idén om det

gemensamma ickenationella proletärintresset över alla gränser vara ett instrument för att överbrygga skillnader och motverka antijudiska stereotyper. När 1890-talets textilarbetare i Norrköping solidariserade sig med strejkande judiska bönesjalsvävare i Polen tenderade ”juden Philipson” att alltmer reduceras till fabrikören.

Socialdemokrater och kommunister

Både från den mer nationella socialdemokratiska inriktningen kring första världskriget och den mer klassiskt internationalistiska som i stor utsträckning skulle komma att gruppera sig kring den framväxande bolsjevismen, kom antisemitismen som politisk rörelse och ideologi att bekämpas. Men inom båda lägren skulle också antisemitiska uttryck stundtals tränga sig fram, som avsiktliga försök att skära pipor i vassen eller bara som genomslag av starka attityder från samhället och anhängarskarorna. Inom den tyska socialdemokratins så kallade höger kunde vänsteroppositionella judiska ”spartakister” som Rosa Luxemburg och Leo Jogische misstänkliggöras för sin brist på tysk patriotism. Det nybildade tyska kommunistpartiet kunde tidvis söka rivalisera om själarna med tyska folkliga antisemiter. De ökända orden av den ledande kommunisten Ruth Fischer inför nationalistiska studenter 1923, som fick Clara Zetkin och andra revolutionärer att förtvivla, brukar stå som symbol för en sådan inriktning:

Mina herrar, ni protesterar mot det judiska kapitalet? Vem som än fördömer det judiska kapitalet, mina herrar, är redan engagerade i klasskampen även om han inte inser det. Ni är emot den judiska kapitalismen och vill eliminera börsspekulanterna. Detta är helt rätt. Trampa ner de judiska kapitalisterna, häng dem från gatlyktorna, krossa dem. Men hur är det med stora [icke-judiska] kapitalister som Stinnes och Klöckner?

I det nyupprättade Sovjetryssland belade bolsjevikerna antisemitisk agitation med dödsstraff och många judar slöt sig till Röda armén som skydd mot de vitas förödande pogromer. Samtidigt drabbades den judiska befolkningen hårt av kampanjerna mot religionen och krigskommunismens utplåning av småhandel och köpenskap.

Det hade varit när den judiska arbetarrörelsen själv växte ut till en socialistisk massfaktor efter första världskriget som både äldre och nyare uttryck för antijudiskhet tenderade att trängas ut ur arbetarrörelsens offentlighet. Både socialdemokratins och kommunismens hållning mot antisemitismen skärptes när deras mest dödliga huvudmotståndare, fascismen, placerade judehatet överst på sin agenda och gjorde arbetarrörelsen till måltavla. Den judiska socialismen utvecklade också en kraft inom arbetarrörelsens båda huvudriktningar, i form av så kallade bundister och vänstersionister på den socialdemokratiska sidan och betydande grupper judiska radikaler bland kommunisterna. Hitlers seger och snabba politiska – och fysiska – utträdning av den tyska arbetarrörelsen bröt emellertid ned hindren mot en folklig antisemitism. I dess socialistiska tappning kunde den med Tredje Riket företrädas öppet även av tidigare socialdemokrater och kommunister. I Sovjetryssland upplöste Stalin 1929 kommunistpartiets judiska sektioner och satte punkt för perioden av en mer självständig judisk socialism och radikal jiddishkultur.

För svenskt vidkommande publicerade socialdemokratins sin första genomarbetade agitationsskrift mot antisemitismen 1933. Då hade Arthur Engbergs öppet antijudiska formuleringar från tidigt 1920-tal tystnat och partiets riksdagsgrupp sökt motverka de antijudiska motiveringarna till 1927 års nya utlänningslag. När nazismen ryckte fram i söder och stalinismen tog kommandot i öster fick uttalad antisemitism och kollektiv nedvärdering av judar en mer ödesdiger tyngd för arbetarrörelsen än tidigare. Flyktingpolitiken under 1930-talets folkhemsår som med stor nitiskhet stängde gränser för judar från Hitlertyskland tillsammans med arierisering av svenska företag och populärkulturens så vanlig antijudiska

stereotyper pekar emellertid på samhälleliga mottendenser.

Arthur Engbergs ord under 1920-talets första hälft befann sig ännu i den historiska skarv där antisemitism utan större uppståndelse kunde uttryckas från alla politiska läger. Tjugo år senare, när Engberg själv hörde till nazismens och antisemitismens motståndare i Sverige, utnyttjades hans gamla formuleringar av nazistpropagandan som inte hade någon svårighet att hitta i de äldre arkiven. När Ahmed Ramis *Radio Islam* 1989, alltså femtio år efter det lilla flygbladet från 1940, fälldes för hets mot folkgrupp var det just för att ha citerat Arthur Engbergs artikel från 1921. Det räcker med en blick i svenska nynazisters och antisemiters arsenal för att finna återanvända inslag från såväl äldre högernsammanhang som från vänster.

Ty, även om vänster ”per definition” kan karaktäriseras för sitt avståndstagande och motstånd mot antisemitism av den som tycker så, har den ”reellt existerande” vänstern aldrig varit någonting fix och färdigt. Dess olika inriktningar och projekt kom till och utvecklades i konfliktfyllda sammanhang där idéströmningar, inflytelser och strategier växte fram och trängdes undan genom människors val och beslut.

Det gällde också för antisemitismen.

Håkan Blomqvist är samtidshistoriker vid Södertörns högskola. Han har skrivit om arbetarrörelse, nationalism och antisemitism i flera böcker, bl a *Gåtan Nils Flyg och nazismen* Stockholm 1999, *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg* Stockholm 2001 samt *Socialismens sista sommar. Essäer om 1900-talets förhoppningar och sorger* Stockholm 2002.

Han var redaktör för tidskriften *Tidsignal* nr 2/2005 tema ”Antisemitism och sionism i vänsterperspektiv” med egna bidrag på temana: ”Antisemitismen och vänstern – inte alltid som eld och vatten” samt ”Myten om den judebolsjevikiska världskonspirationen – speglad i svensk litteratur 1917-1925”. Till våren utkommer hans doktorsavhandling *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen* som bl a berör socialismen och antisemitismen. Håkan Blomqvist var chefredaktör för veckotidningen *Internationalen* i tjugo år, från slutet av 70-talet till 1999 och ansvarig utgivare till den 1 oktober 2005.